

Стереотиптер ар кандай болот. Алар адамдардын улутуна, саясий коз караштар, жынысына, экономикалык абалына, ишенимине жана башка сыпаттарына карата айтылып келет. Айрым стереотиптер чындыкка жакын кээ бири чындыктан өтө алыс болушу мүмкүн. Ошондой эле стереотиптер убакыттын өтүшү менен өзгөрүүгө учурашы ыктымал. Ошондой эле маданияттуулук жалпы баалуулукта нормалдуу жүрүм турумда, өзүндүн алган жашоодогу тажрыйбасында байкалат. Тилибизде негизги куралыбыз катары, кадимки биздин жүрүм турумубуздун бир бөлүгү.

Маданият тил колдонулган контексти камсыз кылат. Бул биздин эмне жөнүндө сүйлөшкөнүбүздү, канчалык деңгээлде маданияттуулугубуздун баарлашуу эрежесин сактообузду улууга урмат, кичүүгө сый көрсөтө билгенибизди өзүбүздүн жүрүм турумубуздан көрсөтө алабыз.

Жыйынтык

Этностор аралык мамилелердин жана ой жүгүртүүнүн толеранттуулугу - бул азыркы коом үчүн актуалдуу маселе экенин жеке жана коомдук деңгээлде бардык тармактарды камтыйт, белгилүү бир этностун тили өлкөдөгү маданий мурастарды улут катары, мамлекет катары ачып бере алат. Этностор аралык маданиятты жана көп кылымдарды карыткан көп улуттуу элдердин тажрыйбасын өзгөчө кылып көрсөтүү, абдан маанилүү деп белгиленүүдө.

Адабияттар тизмеси:

1. **Асмолов, А.Г.** Толеранттуу аң сезимге карай жолдо [Текст] / А.Г. Асмолов. - М.: Смысл, 2000.
2. **Михайлова, О.А.** Толеранттуулук лингвомаданияттык катары категория [Текст] / О.А. Михайлова // Эл аралык конф. доклад. тезистер.- Екатеринбург, 2001.
3. Тил жана коом 2001-жылынын босогосунда турган тил жана коом миң жылдыктар: жыйынтыктар жана перспективалар. Эл аралык кызматташтык уюмунун докладдарынын тезистерин конференциялар. – Бишкек, 2001.

DOI: <https://doi.org/10.54834/vi2.409>

Поступила в редакцию: 22.02.2024 г.

УДК:808.1: 82-32(575.2)

Токтобаева А.Д.

аспирант Кыргызско – Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

Ч. АЙТМАТОВДУН “КЫЯМАТ” РОМАНЫНДАГЫ НОВЕЛЛАЛАРДЫН БИРИМДИГИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары Ч.Айтматовдун “Кыямат” романында инсандардын бири-бирине болгон, андан сырткары, жаратылышка жана жан-жаныбарларга көрсөткөн ырайымсыз мамилелери жөнүндө сүрөттөлөт. Изилдөөнүн максаты- советтик коомдун айрым тескери жактарын, анын жасалмалуулуктарынын бетин ачуу. Изилдөө адабият таануу илиминдеги, адабий, салыштырмалуу-типологиялык методдордун негизинде жүргүзүлдү. Романда жазуучу чыгармасы аркылуу келечек муундарына, табиятка аяр мамиле жасоо керектигин эскерткен. Андагы эпизоддор, жалпы адамзаттын көйгөйлөрүн, келечек урпактардын жакшы жашоосу үчүн жасаган эмгектердин (терс жана оң) жактарын ачык, даана айгинелеп турат. Айтматов романдагы окуялар тизмегин адам жана табият алакасынын призмасынан түзгөн деп айтууга болот. Новеллалардын ички биримдиги адам баласынын моралдык-этикалык жагдайларынын, адам насилдин кыяматынын, инсанияттын рухий кыйрап бара жатканы аркылуу түзүлгөн. Чыгармадагы новеллалар ар бири өз алдынча жүк көтөрүп, ошол эле маалда адамзат коомун түйшөлткөн маселелерди чечүү үчүн ичтен чыккан ачуу “кыйкырыкты” билдирген жалпылык мүнөзгө ээ. Жазуучу бул чыгармасы аркылуу келечек муундарынын руханий баалуулуктарын ойготууну башкы орунга койгон. Чыгармадагы негизги ой мерздик менен мээримдүүлүктүн кагылышын

чагылдырып, философиялык ойлордун терен изилдениши менен бирге новеллалардын биримдигин талдоого арналат. Алынган жыйынтыктар курстук, магистрдик иштерди жазууга өбөлгө болот. Изилдөө адабият тармагындагы жалпы окурмандарга сунушталат.

Негизги сөздөр: Моюнкум; Акбара–Ташчайнар–Авдий; хунтачылар; образ; новелла; кудай идеясы; трагедия; конфликт; сюжет; жаратылыш ыйы.

ЕДИНСТВО НОВЕЛЛ В РОМАНЕ Ч.АЙТМАТОВА “СУДНЫЙ ДЕНЬ”

Предметом исследования в данной работе описывается жестокие отношения людей друг к другу, к природе и животным в романе Ч. Айтматова «Судный день». Цель исследования романа — раскрыть некоторые негативные стороны советского общества, его подделок. В романе писатель предупреждал о необходимости бережного отношения к природе и будущим поколениям через свое творчество. Эпизоды в нем ярко раскрывают проблемы всего человечества, (отрицательные и положительные) стороны проделанной работы для лучшей жизни будущих поколений. Можно сказать, что цепочку событий романа Айтматова создал именно через призму взаимоотношений человека и природы. Внутреннее единство романов создается морально-этическими состояниями рода человеческого, концом рода человеческого, духовным крахом личности. Каждый из рассказов в произведении имеет свою тяжесть и в то же время имеет обобщенный характер, выражающий горький «крик» изнутри к решению проблем, волнующих человеческое общество. Благодаря этой работе автор поставил во главу угла пробуждение духовных ценностей будущих поколений. Основная идея произведения отражает столкновение сифилитика и любви, и посвящена анализу единства романов наряду с глубоким исследованием философских мыслей. Исследование проводилось на основе литературоведческого, сравнительно-типологического методов. Полученные результаты будут способствовать написанию курсовых и магистерских диссертаций. Исследование рекомендуется широкому кругу читателей в области литературы.

Ключевые слова: Моюнкум; Акбара-Ташчайнар-Авдий; хунты; образ; роман; идея бога; трагедия; конфликт; сюжет; крик природы.

EDINSTVO NOVEL V ROMANE CH. AITMATOVA "THE DAY OF COURT"

As the subject of this study, Ch. Aitmatov's novel "Doomsday" describes the cruel relations of people to each other, and in addition, to nature and animals. The purpose of the short stories in the novel is to reveal some of the negative aspects of Soviet society, its fakes. In the novel, the writer warned about the need to be sensitive to nature and future generations through his work. The episodes in it clearly reveal the problems of the whole humanity, the (negative and positive) aspects of the work done for the better life of the future generations. It can be said that Aitmatov created the chain of events in the novel from the prism of the relationship between man and nature. The internal unity of the novels is created by the moral and ethical conditions of the human race, the end of the human race, and the spiritual collapse of the personality. Each of the short stories in the work has its own burden, and at the same time, it has a common character that expresses a bitter "cry" from within to solve the problems that concern the human society. Through this work, the author prioritized awakening the spiritual values of future generations. The main idea of the work reflects the clash of syphilitics and love, and is devoted to the analysis of the unity of the novels along with a deep study of philosophical thoughts. The research was conducted on the basis of literary, comparative-typological methods. The obtained results will contribute to the writing of course and master's theses. The study is recommended for general readers in the field of literature.

Key words: Moyunkum; Akbara-Tashchainar-Avdiy; juntas; image; novel; idea of God; tragedy; conflict; plot; cry of nature.

Киришүү. Ч.Айтматовдун «Кыямат» романы планетанын башына түшкөн ошол глобалдык көйгөйлөрдү, өтө кыйын экологиялык кырдаалды, айрыкча адам ыманынын экологиясын талдаган, азыркы адам менен табигый дүйнөнүн ортосундагы улам тереңдеп бараткан жараканы, карама-каршылыктарды ачып көрсөткөн. «Кыямат» романында адамдардын пейил-ниетин оной турган не бир таасирдүү экологиялык, философиялык, этикалык жаңы акыйкаттарды, ишеним - императивдерди табуу маселеси берилген. Алар:

табият жана адам темасы, жашоодогу жамандык менен жакшылыктын, гумандуулук менен кара ниеттиктин ортосундагы кагылыштыктар [1]. Жаратылыш Ч.Айтматовдун калеминин сыйкырлуу күчү менен жанданып, таң калтырып, өзүнүн табигыйлыгы, башта байкалбаган жомоктогудай сыры менен адамды өзүнө тартып турат. Жазуучу өзүнө мүнөздүү, ийкемдик менен жаратылыштын өзгөчө дүйнөсүнө сүңгүп кирип, анын улуулугун, көркөмүн, “жан дүйнөсүн” кадимкидей түшүнүп, аны окуучусуна аңтарып, ачып берет [2]. Ч.Айтматов өзүнүн жакынкы Европадагы жолугушууларында төмөндөгүчө сүйлөгөн, “Силер экологиялык көйгөйлөр жөнүндө азыр айтып жатасыңар. Биздин түрк дүйнөдө мындан мин жыл мурда эле экология маселеси айтылып келген”. Экология - термини баарынан мурун табигый чөйрөнүн өз мыйзамына ылайык өнүгүшүн, жаратылыш менен коомдун эриш-аркак байланышын түшүндүрөт. Ч.Айтматовдун “Кыямат романындагы негизги окуялардын өзөгүн, жаратылыш менен адамдардын ортосундагы оң жана терс көрүнүштөрдүн өзөгү түзөт.

Колдонулган методдордун негизинде макалада илимий теориялык, салыштырма – типологиялык, баяндама методдору колдонулду.

Талкуу жана натыйжалар. Роман - адабиятчы Л.Үкүбаева белгилегендей, жети новелладан турат [1]. Новелла – “(итал. *Novella* — новость)- повествовательный прозаический жанр, для которого характерны краткость, острый сюжет, нейтральный стиль изложения, отсутствие психологизма, неожиданная развязка” [2]. Демек, жогорудагы аныктама, Ч. Айтматовдун “Кыямат” романындагы өзүнчө бир конфликтке, курч сюжетке ээ болгон окуячаларга тиешелүү, андыктан аларды роман ичиндеги новеллалар деп айтуу калпыстык болбойт. Төмөндө ар бир новеллага кайрылып, аларга адабий талдоо жүргүзүүгө аракет жасап көрөлү: Биринчи новелла - “Акбара менен Ташчайнар”. Бул окуяда Моюнкумду жердеген бөрүлөрдүн тагдыры чагылдырылат. Эч нерседен кабары жок карышкырлар биринчи жолу балалуу болушканда, аларды эттин планын толтуруп жүргөн адамдардын куугунунан бөкөндөр тебелеп жок кылса, Чоңбашын адамдар атып таштап жок кылышат. Бөлтүрүктөрүнөн экинчи жолу өрттүн айынан ажырашат. Кийин эки бөрү жер оодуруп, Ысык-Көлдүн жээгине келишет, бирок бул жерде алардын тукум курут болору кимдин оюна келиптир. Жазуучу карышкырлардын трагедиясын сүрөттөөдө Гулсарыны, Каранарды кандай сүрөттөсө ошол жолунан тайган эмес, башкача айтканда, аларга адамдык мүнөз берген. Алардын турмуш жай башталган, бирок адамдардын уюштурган алааматынын натыйжасында алар бир канча жолу бөлтүрүктөрүнөн ажырашат. Жазуучу эки карышкырдын турмушун оорлотуу үчүн аларды Ысык-Көл жакка жер ооштуртуп келет. Ысык-Көлгө келгени жакшылык деле көрүшкөн жок: жер шартына көнүү, башка карышкырларга аралашуу, бөлтүрүктөрүн уурдатуу, Ташчайнардын окко учушу, Акбаранын жалгыз калышы, карышкырдын кусалыгы, арманы жана Бостондун огуна жан бериши. Автор ушул окуяларды кадимки жазуучулук фантазиянын күчү менен жогорку деңгээлде көркөм бере алган.

Экинчи новелла – Авдий Каллистратовдун турмушу. Атасы диний кызматкер, өзү да диний семинарийде окуган Авдий дин багытындагылар үчүн көптү үмүттөндүргөн семинарист болот. Тилекке каршы, Авдий азыркы жашоого ылайыкташтырып, жаңы дин жолун, жаңы Кудай идеясын издейм деп, Координатор-ата менен сүйлөшүп, акыры семинарийден куулуп калат. Координатор-атанын айткан сөзү жаш жигиттин тагдырын алдын-ала айтып койгонго барабар болду: “Бирок коштошоор алдында сага бир нерсени айтып коёюн: мындай ойлоруң менен сен чиркөөдөн тышкары да аман-соо жүрө албайсың, анткени орноктуу окуу-илимге шек келтирүүнү тиякта жөн пенделер да жактырбайт, ар кандай

идеология чындыктын жеткен жерин ээлеп турууга умтулат, андай нерсеге сөзсүз кагылышасың. Пенделик жашоо жобосу чиркөөнүкүнөн алдаканча татаал келет, мына ошо чөйрөдө өзүңүн кем ойчул экениңин азабын тартасың, мына ошондо ушул азыркы сөзүбүздү эстеп, бармагыңды тиштээсиң. Эмесе, жетишет, семинариядан кетүүгө камын, сен Кудайдын үйү болгон чиркөөдөн кууласың!”[3]. Ошентип, куулган жигит бузулган коомдун топторун Кудай жолуна түшүрөм деп канча убараланды. Алгач ал нашаачылардын тобуна кошулуп, кара куурай өскөн Казакстандын кең талаасына келет, жаш өспүрүмдөрдүн акча үчүн жан берерин түшүнгөн Авдий аларды акырындап, дин жолуна түшүрмөк болот, бирок муну байкаган Өзү-Гришан Авдийди жеке диалогго чакырат. Диалогдун мазмунунда ал Авдийдин идеясына каршы чыгып, экөө тымызын кармашка чыгышат. Тилекке каршы, Авдийдин ойлогон ою ишке ашпай, бир баштык жалбыракты ыргытам деп, өзү поездден ыргытылат. Диний идеясы ишке ашпаган каармандын жеке жашоосунда да кандайдыр бир деңгээлде кризис пайда болот. Инга Фёдоровна менен кат аркылуу сүйлөшүп, жаркын келечекке үмүттөнгөн анын ойлору акырындап бычырай баштайт, себеби, сүйүктүү аялдын биринчи күйөөсү ортодогу баланы талашып, Инга менен Авдий жолуга албай калат да, ошону менен Хунтачылар Авдийдин азаптуу өлүмүнө себепкер болушат.

Үчүнчү новелла – Иисус Христос менен Понтий Пилаттын сүйлөшүүсү. Библиялык сюжет Авдийдин образын тереңдетүү үчүн киргизилгенин адабиятчы К. Асаналиев да белгилеген: “Авдий менен Иисус Назаряниндин образын катар коюу максаты ачык эле көрүнүп турат” [4]. Эгер Авдий биринчи Координатор-ата менен, экинчи жолу Гришан, үчүнчү жолу Хунтачылар менен диалог куруп, Кудай адамдын жүрөгүндө жашашы керек деген идея үчүн күрөшсө, Иисус Понтий Пилат менен идеялык күрөшкө чыгат. Адилеттүүлүктүн бийлиги орнойт деген сөздөн чочулаган Понтий Иисуска дүйнөдө Римдеги Тиберийдин бийлиги гана күчтүү деп, адам үчүн адам бийлик кылышы керек, Кесарь Кудайдан кем эмес – деген ойго токтосо, Иисус төмөндөгүдөй дейт: “... адамдарга өчпөс үлгү болуш үчүн мен жарык дүйнөгө жаралып келгем. Адамдар менин атыма бел байлап, үмүт кылып, өздөрүнүн азап-тозогу аркылуу, өздөрүндөгү жамандык менен күн сайын күрөшүүсү аркылуу, кемчилигине жийиркениши аркылуу, Кудайды сүйө турган, демек, өзүнө окшогондорду, адамдарды сүйөр пейилин бузган кемчилигине, зордук менен канкорлукка жийиркене караган күрөшү аркылуу мага жол тартып жүрүп отурушун деп мен өмүрүмдөн кечип жатамын”, “...бардык адамдарды бир алганда алар Кудайдын жердеги түгөйү болуп чыгат. Кудайдын ал түгөйүнүн аты – Кудай-Эртең, дүйнө жаралгандан ага тартууланган түбөлүктүүнүн кудайы” [3]. Ошентип, эки башка түшүнүктөгү адамдардын сүйлөшүүсү аркылуу Ч.Айтматов адамзат үчүн керектүү зарылчылыкты ачты, ал – адамдын пейилинин оңолушу, тазарышы болчу. Романдагы дал ушул сюжет кызуу талаш-тартыштарды пайда кылган. Көпчүлүк адабиятчылар Айтматовдун Библиялык сюжетке кайрылуусуна, чыгармасынын баш каарманы христиан дининдеги орус адамын тандап алуусун жактырышкан эмес. Романды окуганыбыздан кийин Ч.Айтматовдун аталган романы жазуучунун “канткенде адам уулу адам болот” проблемасынын дагы бир кез эске салды.

Төртүнчү новелла – “Алтоо жана жетинчинин окуясы”. Совет бийлигинин жер жерлерде орной башташы менен өз улутунун боштондугун сактоого аракет кылган патриот адамдар куугунтукталып, басмачы атка конгон мезгилдеги алыскы Кавказдык жигиттердин тагдыры калемге алынат. Ушул новелла аркылуу Ч. Айтматов Советтик доор кандуу кармаштар менен орногонун эске салат. Жеке эле Кавказ жергесинде эмес, Орто Азия өлкөлөрүндө да, анын ичинде Кыргызстанда да, советтик жашоо азап менен орногон. Учурунда алар басмачы катары бааланганы менен арасында, жерине, элине берилген патриоттордун бар экенин кийин гана

ачыкка чыгарып жүрөбүз. Новеллада Сандро – чекист. Ага Гурам Джохадзе баштаган жигиттердин арасына кирип, аларды жок кылуу тапшырмасы тагылган. Сандро акыркы мүнөттөргө чейин операциясын жакшы эле аткарган. “Жалгыздан да ырдашты, жалпы да ырдашты, ырга аралаш бийге түшүштү, бийлегенде да жанды таштап салып, алакаңдарын, сандарын тарсылдата чапкылай, өздөрүн өздөрү унутуп, өлүм алдында тургандай катуу бийлешти.” Ыр акырына жете электе Сандро баарын атып үлгүрдү, бирок “... Сандронун ичи өрттөнүп, тили оозуна батпай, көмөкөйү кургап чыкты; ичиндеги өрттү басыш үчүн чаначтын түбүндө калган шараптан аптыгып, төшүнө төгүп-чачып ичип жиберди..”[3]. Жазуучу Сандронун жердештерин, улутташтарын, жалпысында адамдарды өлтүргөндөн кийинки абалын ынанымдуу сүрөттөп келип, дагы эле болсо, бийлик жана адам маселесин козгоп кетет. Адам баласы жаралгандан күндөн тартып, бийлик, акча, согуш деген түшүнүктөрдүн ажырагыс жашап келе жатканын грузин баяны менен ырастайт жана эң негизгиси элиндин ыры, каада-салты эч убакта жүрөктөн чыкпайт, ал эч бир баалуулукка алмашкыс экендигин түшүнгөн Сандро-чекист өзүнө жетинчи окту жумшайт.

Бешинчи новелла – Гришан баштаган нашаачылардын окуясы. Авдий жаңы Кудай издөө жолуна түшкөндөн кийин ал нашаачылардын тобуна кошулуп, өлүмгө учурап кала жаздайт. Ушул окуя тууралуу баяндоодон мурда, жазуучу өзүнүн башынан өткөргөн окуясын чыгармага киргизгенин Ч. Айтматовдун “Литературная газетага” берген интервьюсунда [4]. Казакстандагы кайсы бир талаа станциясындагы милиция бөлүмүндө олтурган жапжаш балдарды көргөнү, алардан обочороок нашаа салынган сумка, рюкзактардын жаткандыгын көрүп жаны кейигендиги айтылат. Жаш өспүрүмдөрдүн абалы жазуучуга абдан таасир тийгизген болуу керек. Натыйжада Ленька, Петруха Махач баштаган чабагандардын жашоосунан бир үзүм көркөм берилет. Бул окуяда Авдий опурталдуу ишке түшүнүп туруп барат, ал аздап аларды жаш балдарга дин жолун таанытуу үчүн барат. Көрсө, акчанын даамын таткан адам оңой менен тазаланбай турганын Авдий поездден ыргытылгандан кийин түшүнөт. Бул кичинекей новеллада конфликт бар, ал Авдий менен Гришандын ортосунда башталат. Гришан нашаачылар үчүн Жердеги Кудай, ал эмне айтса, баары закон. Тымызын жолугушууда экөөнүн ортосунда айыгышкан сөз кармашы жүрөт: “Билип кой, Каллистратов, азыр айтаарымды угуп алып, тилден калып жүрбө, Кудайга жетип турган менин да жолум бар, болгондо мен ага жашыруун эшиктен кирем. Сен көкөлөткөндөй Кудайын анчалык эле ак-караны ажырата талдап отурган кол жеткис неме эмес...

- Кудайга жашыруун эшиктен кирип алып, эмнеге жетишип жатасың?

- Мен адамдарга баңгиликтин жыргалы аркылуу бактынын даамын таткызам, Кудайын таанытам. ... Башкаларга караганда мен өз кишилеримди Кудайга тез жеткирем.

- Арам уунун жардамы мененби? Баңгилик мененби? Ошону сен Кудайды таануунун бактысы деп эсептейсиңби?

- Мен сенин конкурентиңмин, билсең! Жолунду тородум ээ? Менин көздөгөнүм – ошо жанагы арам акча, ошо баңгилик! Эмесе, билип кой, акча деген – бүт баары!” [3]. Экөөнүн ортосундагы ушул диалогдо эки келишпес күчтүн, ак менен каранын, адал менен арамдын, Кудай менен акчанын ортосундагы “кармашуу” катылган. Дүйнө цивилизацияга жетишкени коомдо жакшы өзгөрүүлөр менен катар ыпыластык да күчөп, акыл аң-сезимди алган нашакорлорлук, сойкулук, аракеттик, кылмыштуулук ж.б. нерселер өсүп жатканын жазуучу Гришандын жана анын чабаганчыларынын образдары аркылуу берип, окугандарды терең ойлоноуга түртөт. Сүйлөшүү пари формасында болуп, тилекке каршы Авдийдин утулушу менен аяктайт. Бирок кичине мадырабаштардын тор аркасында камалып турганын автор сүрөттөп да кетет, менимче бул эпизодду Ч. Айтматов жаштарга насаат үчүн кошкон болуу

керек. Ар бир жамандык эртеби, кечпи баары бир торго камалышы керек деген идеяны берүүгө умтулат.

Алтынчы новелла – Хунтачылардын окуясы. Хунтачылар деген ким? Алар эттин планын толтуруу ишинде талаадагы бөкөндөрдү кыруу үчүн келген, турмуштан жолу болбогон, аракеч, Кудайын тааныбаган адамдар. Акбара менен Ташчайнардын Чоңбашын, Сүйгүнчүгүн, Желтаманын өлтүрүүгө катышкан адам кейпинен кеткендер. Гришандардан “жолу” болбогон Авдий Обер-Кандаловдун тобуна кошулуп калат. Анын кошулуп калышына эбепке себеп дегендей, Инга Фёдоровнанын мурдагы күйөөсү уулу Игорёкту талашып, натыйжада Инга шашылыш Жамбылга жөнөйт. Катуу таяк жеп, нашаачылардын арасында ичиндеги идеясы ишке ашпай калып, сынып турган убакта ага Обер жолукту: “Обер-Кандаловдун көрөгөчтүк жайы бар экен, эмнеси болсо да Авдий азыр ичи уйгу-гуйгу болуп, жанын коёр жай таппай отурганын дааны түшүндү. Чынында эле ошондой болду: эки күнгө Моюнкумдун ээн талаасына ойноп барып, акча таап келүүнү сунуш кылганда Авдий ойлонбостон макул болду” [3]. Ошентип, Авдий Обер-Кандалов, Мишаш, Кепа, Гамлет-Галкин, Абориген-Үзүкбай менен Моюнкумду көздөй жол тартат. Турмушта баарынын жолу болбогон адамдар тобунун бөкөндөрдү кырышы аркылуу Ч. Айтматов ошол мезгилдеги советтик коомдун тескери жактарын, жасалмалуулуктарынын бетин ачкан эпизоддордун бири – ушул хунтачылардын эттин беш жылдык планын толтуруу үчүн жаратылыштын бейкүнөө жандыктарын кырып жатканы болуп эсептелет. Бул новеллада Авдийдин акыркы күндөрү, акыркы сааттары чагылдырылат. Дини кайырларды үгүттөйм деген ой Авдийдин өзүн өлүмгө түртүп, Хунтачылар аны сөксөөлгө башын ылдый каратып, асып кетишет.

Жетинчи новелла - Бостон менен Базарбайдын кыяматын баяндайт. Чабандардын жашоо-турмушу, алардын арасындагы атаандаштык эки адамдын мамиле-алакасы аркылуу түшүндүрүлөт. Базарбайдын үй бүлөлүк жашоосу бурганактуу, тынч жашоону билбеген, ар дайым конфликт үстүндө жүргөн адам. Ал көралбас, ичине таруу айланбаган инсан, мындай жыйынтыкка келишибиздин себеби, Бостондун ийгиликтерин эч качан көрө алган эмес, ыңтайы туш келип калса эле, Эрназардын өлүмүн айтып, ага Бостонду күнөөлөп, Эрназардын аялы Гүлүмканды бекер албаганын эстетип, дайыма Бостондун жинине тие турган.

Ар качан алагүү болуп жүргөн Базарбай Акбара менен Ташчайнардын бөлтүрүктөрүн уурдап алып, жок кылат. Бир адамдын кыянаттыгынан жалпы чарба залал тартат, анткени бөлтүрүктөрүнүн жыты менен келген бөрү ата-эне койчулардын чарбасына кыргын түшүрүп баштайт. Акырында балдарына куса болгон көк көздүү карышкырлар тукум курут болот жана Базарбай бул дүйнө менен кош айтышса, Бостон жалгыз уулу Кенжештен айрылып, азап чегет.

Ошентип, Чыңгыз Айтматов “Кыямат” романын композициялык курулушун татаалдаштырып, бир баяндын ичине бир нече новеллаларды кошуп, өзгөчө көп түрдүү, көп үндүү, көп проблемалуу чыгармасын жазат. Жогорудагы новеллалар, албетте, ар бири өзүнчө баян. Бирок аларды бири-бири менен байланыштырып турган линия бар. Ал **Акбара – Ташчайнар – Авдий**. Анткени бөрүлөр жөнүндө баян чыгарманын биринчи бетин ачканда эле башталып, Авдий менен катарлаш жүрүшөт да, бардык маселенин түйүндөлүшүнө жана чечмеленишине алып келет. Тактап айтканда, Моюнкумдагы жашап жүргөн кезегинде Акбара менен кара куурай арасында шымалаштанып алып чуркап жүргөн Авдий биринчи жолу жолугушат, бөлтүрүктөргө таң калып олтурган кишинин башынан аша секирет: “Азуусу менен бир урганда жайлап салар жардамсыз жылаңач кишинин башын аттап, күүлөнгөн деми жаба берип, өң-алеттен кеткен кейпин, чанагынан чыга алайган көзүн байкап, адам жытына итиркейи келе секирди” [3] –деп сүрөттөгөн жазуучу экөөнүн экинчи жолку жолугушун төмөнкүдөй баяндайт: “Адам же кыймылдап койбойт, же үн чыгарбайт, башы бир жагына

салаңдап, ууртунан кан сызылып чыгып турат. Ташчайнар өзү атырылмак болду эле, Акбараны түртүп салды. Анан өзү жакындай барды да, керилген неменин өң-түспөлүн тигиле тиктеп, кыңшылап ийди: ошо жайдагы бөлтүрүктөрүнүн баары өлбөдүбү. Моюнкумда жашоо быркырабадыбы” [3]. Демек, Акбара Авдийди тааныйт, тааныганынан Моюнкумду, бейкүнөө өлгөн бөлтүрүктөрүн эстегени жогоруда көрүнүп турат. Каллистратов карышкырга акыркы жолу жолукканга чейин башынан далай окуяларды кандай өткөрсө, дал ошондой трагедиялуу мезгилдерди Акбара да башынан өткөрөт. Ч. Айтматов романдагы окуялар тизмегин адам жана табият алакасынын призмасынан түзгөн деп айтсак жаңылышпайт болушубуз керек.

Жыйынтык

Новеллалардын ички биримдиги адам баласынын моралдык-этикалык жагдайларынын, адам насилиянын кыяматынын, инсанияттын рухий кыйрап бара жатканы аркылуу түзүлгөн. Чыгармадагы новеллалар ар бири өз алдынча жүк көтөрүп, ошол эле маалда адамзат коомун түйшөлткөн маселелерди чечүү үчүн ичтен чыккан ачуу “кыйкырыкты” билдирген жалпылык мүнөзгө да ээ. Чыгарма өздөштүрүлүп бүткөндөн кийин, окуучулардын алган билимин байкоо максатында текст боюнча жөнөкөй жана татаал план түздүрүүгө, дилбаян, эссе жаздырууга, чыгарманын негизинде сүрөт тарттырууга, диалог түздүрүүгө жана башка ар түрдүү тапшырмаларды берүүгө болот. Кошумча дагы сөзсүз түрдө мугалим тарабынан Ч. Айтматовдун «Кыямат» романы балдарга класстан тышкаркы окууга сунуш кылынары белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Айтматов, Ч.** Кыямат [Текст] / Ч. Айтматов. - Ф.: Адабият, 1988. - 90 б.
2. **Асаналиев, К.** Кыяматка баруу [Текст] / К. Асаналиев. - Бишкек: Ала-Тоо, 1987. - №7. - Б. 149-159.
3. **Айтматов, Ч.** Цена жизни [Текст] / Ч. Айтматов. - Ф: Литературная газета, 1986.
4. **Үкүбаева, Л.** Ч. Айтматов: эстетика жана улуттук негиз [Текст] / Л. Үкүбаева. – Бишкек, 2004.
5. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст]: повесттер, аңгемелер / Ч. Айтматов. - Бишкек: Бийиктик, 2008. - 298 б.
6. **Муратов, А.** Чыңгыз Айтматов - жазуучу - этнопедагог [Текст] / А. Муратов. - Бишкек: Айат, 2006. - Б. 33-34.
7. **Үкүбаева, Л.** Ч. Айтматовдун Каармандарынын көркөм дүйнөсү [Текст] / Л. Үкүбаева. – Бишкек, 2008. - 155 б.
8. **Исмаилова, Б.Т.** Улуттук адабий проза жана реализм [Текст] / Б.Т. Исмаилова // Известия ВУЗов Кыргызстана. - Бишкек, 2017. - № 2. - Б. 220-223.
9. **Осмонова, Б.М.** Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы экологиялык көйгөйлөр [Текст] / Б.М. Осмонова, З.И. Сакбаева, М.Ж. Асанова // ЖАМУ Жарчысы. - Ж-А: МУ, 2015. - 120 б.

DOI: <https://doi.org/10.54834/vi2.410>

Поступила в редакцию: 01.03.2024 г.

УДК 41:943.41: 82 (043.3)

Суркеева В.Б.

к.ф.н., доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Бисерова А.Х.

преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

Суркеева Д.Б.

к.ф.н., доцент, Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СҮЙЛӨГӨНДҮ ТҮШҮНҮҮ ЖӨНҮНДӨ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп "сөз" түшүнүгүнө байланыштуу төрт түрдүү мамиле саналат. Изилдөөнүн максаты – орус тилиндеги «тил – речь» дихотомиясы, кыргыз